

■ **ΣΤΗ ΣΥΓΧΥΣΗ ΤΟΥ ΠΑΝΟΥΡΓΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΤΙΚΟΥ
ΛΟΓΟΥ**

Γιώργος Χαντζηκωνσταντίνου
Καθηγητής Οικονομικής Θεωρίας

Τμήμα Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων και Ανάπτυξης
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

Η Νέα Τάξη Πραγμάτων, ως όρος, υποκαταστάθηκε σταδιακά από έναν άλλο όρο πιο κομψό, περισσότερο συμβολικό και αναμφίβολα ιδεολογικά «ευφυέστερο». Πρόκειται βέβαια για τον όρο «Παγκοσμιοποίηση». Ως όρος και ως διαδικασία επιβλήθηκε άνωθεν. Ουδείς ρωτήθηκε γι' αυτό. Η λέξη είναι ένα ουσιαστικό, ποτέ όμως δεν συνοδεύτηκε στα χείλη των υποστηρικτών από ανάλογο, προσδιοριστικό του περιεχομένου, επίθετο. Λες και η παγκοσμιοποίηση ένα και μοναδικό χαρακτήρα έχει. Αυτόν δηλαδή με τον οποίο προβάλλεται και επιχειρείται να επιβληθεί συστηματικά τα τελευταία δεκαέξι τουλάχιστον χρόνια. Και προβάλλεται όχι μόνο ως «παγκοσμιοποίηση της οικονομίας», αλλά και ως μια νέα περίοδος του πολιτισμού. Εμφανίζεται, επίσης, σαν μια κατάσταση ή επιδίωξη ιδιαιτέρα αποτελεσματική.

Έτσι έχουν, αλήθεια, τα πράγματα; Πρόκειται για «πα-

γκοσμιοποίηση της οικονομίας»; Ή μήπως για κάποια, αμφιβόλου περιεχομένου, «παγκοσμιοποίηση της αγοράς και του χρηματιστηριακού κεφαλαίου»; Και την οικονομία μόνο το πραγματικό ή το χρηματιστηριακό κεφάλαιο την προσδιορίζουν; Μήπως και η εργασία και οι φυσικοί πόροι, αλλά και το φυσικό περιβάλλον, αποτελούν εξίσου βασικά της συστατικά στοιχεία; Είναι πράγματι «παγκοσμιοποιημένα» και αυτά; Οι δε εξελίξεις δείχνουν πράγματι την ύπαρξη ή την ανάδυση μιας μακροχρόνιας προοπτικής και ενός μακροχρόνιου οράματος που εμπνέει τους ανθρώπους – πολίτες των κοινωνιών μας; Ή μήπως η πραγματικότητα αποκαλύπτει μια βραχυχρόνια απλώς προοπτική για τους λίγους; Αυτά τα ερωτήματα επιχειρεί να διερευνήσει το κείμενο αυτό, προσπαθώντας να ξεφύγει από τις μηχανιστικές επιστημολογικές εμπλοκές του παρελθόντος.

Λέξεις Κλειδιά

Νέα Τάξη Πραγμάτων, Παγκοσμιοποίηση, Παγκοσμιότητα, Αποτελεσματικότητα, Ρεαλισμός, Ουτοπία, Μεταλλαγή, Πολυπλοκότητα, Αβεβαιότητα, Εξέλιξη, Μονοδρομική Σκέψη, Ομοιομορφοποίηση, Ανισότητα, Άλληλεγγύη, Πρόοδος, Νέα Τεχνολογία, Μακροχρόνια Προοπτική, Οικονομικός Μύθος, Μυθικό Οικονομικό Παράδειγμα, Μηχανικισμός, Στοχαστικότητα, Ατομικισμός, Συλλογικότητα, Κράτος, Παρεμβατισμός, Τεχνοπολιτισμός, Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβόλαιο, Δημοκρατία της Αγοράς, Παραγωγικοί Συντελεστές, Περιβάλλον, Φυσικοί Πόροι, Οικονομικό Πρόβλημα.

Μετά τις γνωστές ανακατατάξεις των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1990 που άλλαξαν τους όρους του παιχνιδιού στη διεθνή σκακιέρα της εξουσίας και της δύναμης, λόγος πολύς έγινε για τη «Νέα Τάξη Πραγμάτων», όρο που σταδιακά υποκαταστάθηκε από έναν άλλο πιο κομψό, περισσότερο συμβολικό και ιδεολογικό, αυτόν της «Παγκοσμιοποίησης».

Η Νέα αυτή Τάξη Πραγμάτων μοιάζει εντούτοις να είναι πολύ παλαιά. Και αυτό γιατί δεν αποτελεί παρά μία ακόμη Τάξη Πραγμάτων. Είναι η Τάξη του νεκρού πράγματος, του προϊόντος και του χρήματος, της απόλυτης προτεραιότητας του αντικειμένου, στο όνομα της οποίας κινδυνεύει εκ νέου να διαγραφεί το υποκείμενο. Είναι η Τάξη της οικονομικής εξουσίας και του οικονομικού συμφέροντος, η Τάξη των στρατηγικών μεταβλητών που εξαρτώνται από το χρήμα, το κεφάλαιο και τον συσσωρευμένο πλούτο. Είναι η Τάξη των «βασικών» δεικτών, της παρούσας αξίας, του υπολογισμού της βραχυχρόνιας σχέσης κόστους και οφέλους και του οικονομικού optimum, κατά Pareto. Είναι η Τάξη της βραχυχρόνιας και πάλι αποτελεσματικότητας, του κέρδους και του υποβιβασμού της λειτουργίας της διανομής σ' έναν ρόλο απλής προσαρμογής στις απαιτήσεις για την επιτυχία των «βασικών» ανωτέρω¹.

Η ιστορία της Νέας Τάξης Πραγμάτων εκφράζει μια περίεργη αντίληψη του ρεαλισμού. Αν θέλουμε να είμαστε ρεαλιστές, στα πλαίσια αυτής της Νέας Τάξης πρέπει να λειτουργούμε. Για να είμαστε ρεαλιστές δεν μας μένει παρά να νιοθετήσουμε τους όρους και τις επιταγές του νεκρού προϊόντος και του χρήματος², όρους παλιούς όσο και η ιστορία του βιομηχανικού ρεύματος του πολιτισμού που τους γέννησε.

Μένει, εντούτοις, να διερωτηθούμε εάν όλα αυτά, η λογική και η σημασία τους, η σύλληψη και η προοπτική τους, είναι πράγματι ρεαλιστικά. Μένει να στοχασθούμε, μη και τυχόν περιπλανόμαστε στην ουτοπία στην οποία βολικά αποδίδουμε το περιεχόμενο του ρεαλισμού³.

Το ερώτημα «προς τα πού βαδίζουμε;» καθίσταται επί του προκειμένου θεμελιακό. Η απάντησή του συναρτάται με το «μύθο» και το μοντέλο ανάπτυξης που αυτός υιοθετεί και που σήμερα ακόμη, αβασάνιστα, γίνεται στη βάση του αποδεκτό, προσαρμοζόμενο στα νέα δεδομένα της επιτέλους (!) ορατής παγκοσμιοποίησης.

Η απάντηση έχει όμως επίσης σχέση με την αυξανόμενη πολυπλοκότητα και με τα αδιέξοδα που απ' αυτήν απορρέουν, καθώς η έννοια αυτή εξακολουθεί να συλλαμβάνεται ως μετα-έννοια, με αποτέλεσμα τη φυσιολογική αποδέσμευσή της από την έννοια της εξέλιξης⁴. Εξαρτάται ταυτόχρονα από τη νέα διάσταση των στόχων και των προκλήσεων, καθώς αυτοί καθοδηγούνται στα ανελέητα γρανάζια μιας μορφής παγκοσμιοποίησης βασισμένης στην αχαλίνωτη επιδίωξη της ανταγωνιστικότητας, του κέρδους και της εμπορευματοποίησης, που θέτει σε κίνδυνο όσους από τους μη εμπορικούς δεσμούς απομένουν μεταξύ των ανθρώπων.

Το εγχείρημα υπήρξε σαφές. Οι εξωτερικότητες, (externalites) έπρεπε να εσωτερικοποιηθούν (internalisation) μέσω της πλήρους υποταγής της λογικής τους στις ανάγκες και τις επιταγές του κυρίαρχου οικονομικού λόγου. Οι διέξοδοι έπρεπε να αναζητηθούν στους ήδη χαραγμένους και υποστηριζόμενους «μονόδρομους». Οι αδυναμίες και τα αδιέξοδα έπρεπε να ερμηνευθούν ως κρίση, έννοια που υπήρξε πάντοτε ασφαλέστερη της έννοιας της μεταλλαγής (mutation), διατηρώντας το περιεχόμενο μιας συντηρητικής αντίληψης των ανθρώπινων υποθέσεων⁵. Μια νέα τάξη θα υποκαθιστούσε την παλαιά· θα ήταν όμως απλώς μια συνέχεια, μια διεύρυνση, μια επέκταση των δυνατοτήτων και των επιδόσεων των οικονομικών συμφερόντων που θα οδηγούσε στην υπέρβαση των εμποδίων των μέχρι τότε συσχετισμών δυνάμεων. Η τεχνολογική εξέλιξη, παρούσα πλέον και αφάνταστα αποτελεσματική, διευκόλυνε το εγχείρημα και επέβαλε τους ρυθμούς της. Η κατάκτηση νέων μη κορεσμένων αγορών, η επιβολή συγκεκριμένων καταναλω-

τικών και παραγωγικών προτύπων, η παγκοσμιοποίηση της αγοράς και η κατά το δυνατόν ομοιομορφοποίησή της, η βασιλεία του ανταγωνισμού στην ατελή του μορφή και η σκληρή μάχη εναντίον οιουδήποτε πολιτικού, διοικητικού, πολιτιστικού ή άλλου εμποδίου, επιλέγησαν ως στρατηγικοί στόχοι, η κατάκτηση των οποίων θα εφοδίαζε με δυνάμεις τις αυτο-ασφυκτιούσες οικονομίες του Βορρά και της Δύσης. Το κεφάλαιο θα έδινε έτσι τη μάχη για την αναπαραγωγή του και οι παραγωγικές δυνατότητες που προσέφεραν οι νέες τεχνολογίες θα έβρισκαν τη διέξοδο που επιζητούσαν δίχως επικίνδυνους κραδασμούς. Οι τελευταίοι θα μεταφέρονταν, όπως ήταν επόμενο, σε άλλο επίπεδο, πράγμα που και τελικά έγινε. Θα μεταφέρονταν από το «οικονομικό» στο «κοινωνικό», καθώς το παραδοσιακό περιεχομένου «ιδεολογικό» θα συντριβόταν.

Η επιδείνωση των ανισοτήτων θα ήταν το επακόλουθο της πλήρους επικράτησης της οικονομικής αποτελεσματικότητας επί πάσης άλλης αξίας. Η μάχη θα δινόταν, δόθηκε και συνεχίζει να δίδεται κατά τρόπο ιδιαίτερα έντονο, δημιουργώντας την αίσθηση μιας αναμενόμενης «revanche» που ο συντελεστής παραγωγής κεφάλαιο επιχειρεί να πάρει έναντι του συντελεστή παραγωγής εργασία.

Η μάχη αυτή μοιάζει εντούτοις να είναι άνευ μακροχρόνιας προοπτικής. Η πλέον σοβαρή απειλή για τις σύγχρονες κοινωνίες είναι, για τον καθηγητή Jean Paul Fitoussi, αυτή του «ελλειμματικού μέλλοντος⁶». Το «στοίχημα» δεν βρίσκεται απλά και μόνο στο χώρο του εκσυγχρονισμού των παραγωγικών δομών και των μορφών οργάνωσης. Ας είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι στον αμείλικτα προβαλλόμενο ορθολογισμό του ανταγωνισμού και της αγοράς. Η τελευταία, πολύ περισσότερο από χώρο συνάντησης, συνεργασίας και συναρμογής, είναι χώρος συσχετισμού δυνάμεων και σκληρής αντιπαράθεσης, στο πλαίσιο των οποίων η έννοια της ηθικής χάνει το νόημά της και το περιεχόμενο της Δημοκρατίας υποβαθμίζεται κάτω από το βάρος της αναζήτησης μιας άνευ όρων ικα-

νοποίησης των οικονομικών συμφερόντων. Το «στοίχημα» τοποθετείται μάλλον στην ικανότητα των κοινωνιών να σεβασθούν το νόημα της αλληλεγγύης και να αναδείξουν το περιεχόμενο ενός νέου «κοινωνικού συμβολαίου», όροι απολύτως απαραίτητοι προκειμένου να αναζητηθεί μια μακροχρόνια προοπτική ελπίδας, ανάτασης και συνέχειας⁷.

Στο πλαίσιο της κατ' αυτόν τον τρόπο συλλαμβανόμενης «Νέας Τάξης Πραγμάτων» και «παγκοσμιοποίησης», η μάχη διεξάγεται υπό τις κατευθύνσεις μιας διόλου νεωτερίζουσας στρατηγικής μονοδρομικού χαρακτήρα, που διαμορφώνεται εντός των ορίων μιας παλαιάς γραμμικής λογικής. Η γραμμική αυτή λογική, η οποία εκ των πραγμάτων αδυνατεί να συλλάβει τα μηνύματα του αβέβαιου, του πολύπλοκου και του στοχαστικού, στρουθοκαμηλίζει σε ό,τι αφορά την ανάληψη ευθυνών για το μέλλον. Για τον καθηγητή Jean-Jacques Salomon, οι οικονομικές αναλύσεις εξακολουθούν να είναι πεισματικά μυωπικές στις ανακατατάξεις που βρίσκονται σε εξέλιξη, οι οικονομικοί δείκτες παραμένουν μη πλήρεις και τα κατασκευαζόμενα οικονομικά υποδείγματα απελπιστικά θεωρητικά⁸. Είναι επείγον να αναζητήσουμε εναλλακτικές στρατηγικές προκειμένου να διανείμουμε δικαιότερα τη σπανιότητα και να προετοιμάσουμε καλύτερα το μέλλον. Μια τέτοια προσπάθεια προϋποθέτει πολιτικές επιλογές και επιστημονικές προσεγγίσεις που στηρίζονται πάνω σε ανθρώπινες αξίες και όχι σε τεχνοκρατικούς απλώς μύθους. Δεσμευόμαστε για το παρόν εξορκίζοντας τις αβεβαιότητες του μέλλοντος, όταν εξακολουθούμε να προσλαμβάνουμε την οικονομική ανάπτυξη με όρους καθαρά ποσοτικούς, ασύμβατους με την ανθρώπινη φύση. Οι όροι αυτοί αλλοιώνουν το περιεχόμενο της προόδου και στερούν την κοινωνία από την αναγκαία συναίσθηση της ουσίας του μέλλοντος. Η λογική δε της μοιρασιάς της αγοράς, σύμφωνα με την οποία η βελτίωση της θέσης των μεν δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο σε βάρος της θέσης των άλλων, οδηγεί στην υιοθέτηση μιας βραχυχρόνι-

ας, εναγώνιας όσο και άχαρης προοπτικής, στερούμενης μακροχρόνιου οράματος και ελπίδας για κοινή ευτυχία. Αποτέλεσμα που τελικά μεταφράζεται σε επικίνδυνη κοινωνική υποβάθμιση και παράλυση⁹.

Η παγκοσμιοποίηση, προβαλλόμενη ως παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, περιβάλλεται το χαρακτήρα της ιδεολογίας. Σαν τέτοια στοχεύει βέβαια στη διαμόρφωση μιας αναντίρρητης κατά το δυνατόν πίστης στο θρίαμβο της αγοράς και στην αναγνώριση του φιλελεύθερου δόγματος¹⁰.

Στοχεύει όμως ταυτόχρονα και στην ανανέωση του «μυθικού παραδείγματος» ως του αποτελεσματικότερου, επιτυχέστερου, επικρατέστερου και αδιαμφισβήτητα λογικού συστήματος οικονομικής οργάνωσης. Υποβάλλει την αίσθηση μιας παγκόσμιας συνεργαζόμενης κοινότητας με κοινούς στόχους, στο πλαίσιο της οποίας οι άνθρωποι ξεπερνούν τις μεταξύ τους διαφορές στοιχηματίζοντας άπαντες σε μια αποδοτικότερη δραστηριότητα, παραμερίζοντας και θέτοντας σε δεύτερη μοίρα κοινωνικές, εθνικές, θρησκευτικές, πολιτικές ή πολιτιστικές ιδιαιτερότητες, παραδόσεις και διαφορές. Ανάγοντας το οικονομικό στοιχείο και την οικονομική επιτυχία, την ανταγωνιστικότητα και την οικονομική δύναμη σε πρωτεύουσες αξίες και κεντρικούς χαρακτήρες της ζωής, επιχειρεί να διαμορφώσει μια αίσθηση ολοκλήρωσης (intergration) και σφαιρικότητας (globalisation), που λίγο εντούτοις ανταποκρίνεται στην αλήθεια.

Η αντίληψη άλλωστε ότι η παγκόσμια οικονομία αποτελεί μια ενιαία κοινωνικοοικονομική δομή ανιχνεύεται και στο εσωτερικό των περισσότερων μαρξιστικών ή μαρξιστικής προέλευσης θεωριών, που συχνά θεωρούν και αντιλαμβάνονται τον ιμπεριαλισμό ως ένα νέο στάδιο του καπιταλισμού στενά σχετιζόμενο με μια μορφή νεοαποικιοκρατίας¹¹.

Θα ήταν ίσως ενδιαφέρον να αναλογισθούμε τις βασικές παραδοχές κλασικού χαρακτήρα που συναντώνται στις απλές αναλύσεις που αιτιολογούν την ύπαρξη οι-

κονομικού συστήματος οικονομικής οργάνωσης ως αναγκαίας προϋπόθεσης για την απάντηση στο οικονομικό πρόβλημα.

Στο πλαίσιο των παραδοχών του κυρίαρχου οικονομικού παραδείγματος, το οικονομικό πρόβλημα αναλύεται περιοριζόμενο εκ παραδόσεως (μηχανικισμός, αναλυτική εξειδίκευση, αφαιρετισμός, κ.λπ.) στην απλή συνύπαρξη των τριών επιμέρους οικονομικών θεμάτων προς επίλυση, τα οποία πηγάζουν από τη σπανιότητα, τις ανάγκες και τα μέσα που εκάστοτε διατίθενται. Πρόκειται για το θέμα της επιλογής, το θέμα της παραγωγής και το θέμα της διανομής του προϊόντος, όλα σχετιζόμενα και με τον εξελικτικά διευρυνόμενο καταμερισμό των έργων¹².

Η αποδοχή της ύπαρξης μιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας προϋποθέτει επομένως και τη διαμόρφωση μιας κοινής παραδοχής της παγκόσμιας κοινωνίας στο ζήτημα των επιμέρους οικονομικών θεμάτων που συνθέτουν το οικονομικό πρόβλημα. Η ανθρωπότητα, δηλαδή, έχοντας υιοθετήσει, ως υποστηρίζεται, τη λογική της παγκοσμιοποίησης των οικονομικών της ενδιαφερόντων στο σύνολό τους –πράγμα το οποίο αποτελεί και ένα αναμφισβήτητο πλέον γεγονός, καθώς λέγεται— έχει, ως φαίνεται, συμφωνήσει και στα επιμέρους ζητήματα της επιλογής, της παραγωγής και της διανομής του προϊόντος, γεγονός οφθαλμοφανώς υποκριτικό και παράδοξο. Καμία μορφή «οικονομικού συμβολαίου» δεν επιχειρεί σήμερα να δώσει απαντήσεις γενικότερα αποδεκτές στα δύο τουλάχιστον εκ των τριών βασικών θεμάτων, δηλαδή αυτό της επιλογής και εκείνο της διανομής. Αν στο πρόβλημα της παραγωγής παρουσιάζεται μία έστω και οιονεί συναίνεση, λόγω της τεχνοκρατικής του διάστασης και της διάχυσης της τεχνολογίας που επιβάλλει κάποιους κανόνες, στα δύο άλλα επιμέρους ζητήματα οι καταστάσεις παρουσιάζονται κατεξοχήν ανεξέλεγκτες και προβληματικές, συνήθως δε αισθητά ασύμβατες με ό,τι υιοθετεί και επιδιώκει η παραγωγική διαδικασία. Δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι στο πλαίσιο μιας ανε-

ξέλεγκτης οικονομίας της αγοράς, νόμος καθίσταται ο συσχετισμός της δύναμης και η επιβολή της βούλησης του Ισχυρού. Ζούμε όμως εντός των ορίων επιμέρους «Δημοκρατιών της αγοράς», οι οποίες χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη μιας διαρκούς διελκυστίνδας μεταξύ της κυριαρχίας του ατομικισμού και της ανισότητας από τη μια, της συλλογικότητας και της ισότητας από την άλλη. Στις επιμέρους εθνικές αυτές αγορές, είναι ο θεσμός του Κράτους που αμβλύνει τις αντιθέσεις. Μέσω αυτού και της υπέρτατης εξουσίας του αναζητείται η εξισορρόπηση της διελκυστίνδας. Το πρόβλημα στις «Δημοκρατίες της αγοράς» είναι πολιτικό, οι εκ των ειδικών δε οικονομολόγων επιζητούμενες θαυματουργές συνταγές, αμφιλεγόμενες. Δεν είναι, μ' άλλα λόγια και χάριν παραδείγματος, διόλου αποδεκτή ή πειστική η άποψη ότι ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες Ελλήνων πρέπει να καταστούν φτωχότερες προκειμένου η ελληνική οικονομία να συνεχίσει να αναπτύσσεται, να αυξάνει δηλαδή, σε συμβατικούς όρους, το Ακαθάριστο Εθνικό της Προϊόν¹³.

Στο πλαίσιο επομένως της εθνικής οικονομίας και της «Δημοκρατίας της αγοράς» ο παρεμβατισμός παρουσιάζεται απαραίτητος, δεδομένου ότι μόνο η δράση του Κράτους μπορεί να αποκαταστήσει την ισορροπία των δυνάμεων. Η δε «Δημοκρατία της αγοράς» αποτελεί προσγειωμένη στην πραγματικότητα εφαρμογή μιας οικονομίας της αγοράς, καθώς το θεωρητικό μοντέλο της τελευταίας υφίσταται την επίδραση του πολιτικού στοιχείου, σε πείσμα των αυστηρών αναλυτικών προσεγγίσεων και κατακερματισμών του πραγματικού.

Στην παγκοσμιοποιημένη όμως οικονομία που ιδεολογικά, συμβολικά και παράδοξα προβάλλεται ως γεγονός σήμερα, λόγος πολύς γίνεται για την οικονομία της αγοράς και για το θρίαμβό της. Η έννοια της Δημοκρατίας είναι απούσα στο επίπεδο αυτό. Άρα, φυσιολογικά, πρέπει να θωρείται απούσα και η ύπαρξη οιουδήποτε οικονομικού ή κοινωνικού συμβολαίου που κατά τρόπο Δημοκρατικό θα ενσωμάτωνε τα προβλήματα της επιλο-

γής και της διανομής στο γενικότερο σκεπτικό ενός παγκόσμιου οικονομικού προβλήματος, που θα επιλυόταν μ' ένα παγκόσμια αποδεκτό οικονομικό σύστημα οργάνωσης. Απουσιάζει ξεκάθαρα η συμβατότητα των επιμέρους στοιχείων που οικοδομούν το σκεπτικό της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, ενώ ταυτόχρονα λείπει απόλυτα ο κοινά γενόμενος αποδεκτός θεσμός εξουσίας, ο αρμόδιος για την αποκατάσταση της ισορροπίας των οικοδομικών δυνάμεων. Περί ποιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας συζητάμε λοιπόν; Μήπως θα ήταν εντιμότερο να μιλάμε για παγκοσμιοποιημένη αγορά και μάλιστα με έλλειμμα Δημοκρατίας¹⁴, αποφασίζοντας επιτέλους να απαλλάξουμε την ανθρώπινη ύπαρξη από την παγίδα των ιδεολογημάτων της; Τέλος, δεν θα ήταν καθόλου άσκοπο και ασήμαντο να διερωτηθούμε, αν και κατά πόσο αυτά και μόνο τα επιμέρους θέματα επιλογής της παραγωγής και της διανομής μπορούν σήμερα ακόμη να εκφράζουν το περιεχόμενο του οικονομικού προβλήματος. Το πρόβλημα αυτό καθίσταται σήμερα περισσότερο πολύπλοκο, στο μέτρο που η οικονομική δραστηριότητα αγγίζει και επηρεάζει πλέον τομείς που ανήκουν σε άλλες σφαίρες δραστηριοτήτων και διατηρούν μια διαφορετική λογική, που σε καμιά περίπτωση δεν είναι αυτή της οικονομίας (π.χ. περιβάλλον).

Πέραν όμως αυτών, παγκοσμιοποίηση της οικονομίας σημαίνει παγκοσμιοποίηση των βασικών παραγωγικών συντελεστών. Σημαίνει παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου, παγκοσμιοποίηση της εργασίας και παγκοσμιοποίηση των φυσικών πόρων. Αν η παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου και μάλιστα του χρηματιστηριακού μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί γεγονός, ελάχιστα θα μπορούσε να υποστηριχθεί το ίδιο για τους υπόλοιπους δύο συντελεστές παραγωγής¹⁵.

Σ' έναν κόσμο διαρκώς αυξανόμενης ανισότητας, σ' έναν κόσμο απόλυτης κυριαρχίας του ανεπτυγμένου Βορρά στον «υπό-ανάπτυξη», πολλά χρόνια τώρα, Νότο, σε μια κοινωνία των 2/3, σε μια ανθρωπότητα εμφανούς και

συχνά απροκάλυπτου ρατσισμού και αυξανόμενων φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού, ακούγεται μάλλον περίεργο να μιλάμε για παγκοσμιοποίηση της εργασίας.

Τα εμπόδια στις μετακινήσεις των εργαζομένων σταδιακά μεγεθύνονται ανά τον κόσμο, παρά τις επιμέρους διευκολύνσεις που επιτυγχάνονται στο πλαίσιο διαφόρων Ενώσεων, όπως αυτές που παρατηρούνται στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η παρουσία εξάλλου δομικής φύσεως ανισοτήτων που διαχωρίζουν τις κοινωνικές ομάδες σ' εκείνες που προσαρμόζονται στη νέα τάξη πραγμάτων και σ' εκείνες που αδυνατούν να το πράξουν, καθώς επίσης η ύπαρξη δυναμικών ανισοτήτων που διασπούν ομογενή μέχρι σήμερα κοινωνικά στρώματα (μεσαίες τάξεις), θέτουν σε αμφιβολία την πραγμάτωση της παγκοσμιοποίησης του βασικού αυτού συντελεστή παραγωγής. Και αν η παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου, η μεγάλη κινητικότητά του και η ικανότητά του να επενδύεται παντού σήμερα, προσφέρει τη δυνατότητα μιας αυξημένης διεθνώς παραγωγής, το γεγονός αυτό δεν πρέπει να εξετάζεται μεμονωμένα και αποσπασματικά, αλλά υπό το πρίσμα των ποικίλων διαστάσεων που η πραγματικότητα μάς παρέχει. Δεν πρέπει να διαφεύγει ότι μέχρι τώρα τουλάχιστον, τα πλεονάσματα της παραγωγής που η παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου προσφέρει, πραγματοποιούνται μ' ένα σημαντικό για τον συντελεστή παραγωγής εργασία κόστος: τη δυσβάσταχτη αύξηση των ανισοτήτων. Οι κάτοχοι μη μισθωτής φύσης εισοδημάτων, οι διεκδικητές κερδών και προσόδων, βλέπουν τα εισοδήματά τους να αυξάνονται, τη στιγμή που οι μισθωτοί διαπιστώνουν μια συνεχή πτώση της αγοραστικής τους δύναμης¹⁶.

Αν δεν τολμούσαμε να αιτιολογήσουμε τη συνεχώς προβαλλόμενη έννοια της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας με βάση το επιχείρημα της παγκοσμιοποίησης του τρίτου συντελεστή παραγωγής, δηλαδή των φυσικών πόρων, τότε θα έπρεπε εξαρχής να έχουμε κατανοήσει ότι μιλώντας για παγκοσμιοποίηση αυτών, μιλάμε σαν να τους θεωρούμε ουσιαστικά «παγκόσμια κοινή κληρο-

νομιά της ανθρωπότητας». Και αντιλαμβάνεται βέβαια ο καθένας το πόσο μακριά βρισκόμαστε από κάτι τέτοιο. Οι φυσικοί πόροι όχι μόνο δεν προσεγγίζονται σαν κοινή κληρονομιά των ανθρώπων, αλλά και εκλαμβάνονται ως λεία προς αρπαγή, υφιστάμενοι τα αποτελέσματα μιας επιθετικής ιδιωτικοποίησης εκ μέρους των ισχυρών.

Η αναφορά μας στη σφαίρα των φυσικών πόρων είναι στην ουσία αναφορά σ' αυτό καθεαυτό το φυσικό περιβάλλον και στη σφαίρα δραστηριότητας που του ανήκει, που είναι διαφορετική από τη σφαίρα των οικονομικών δραστηριοτήτων και που διατηρεί τη δική της λογική σ' ό,τι αφορά την αναπαραγωγή της. Η λογική της σφαίρας αυτής δεν είναι σε καμιά περίπτωση η λογική της αγοράς και της οικονομίας. Ο οικονομικός μύθος, μέσω των κυρίαρχων θεωριών του, επιχειρεί να αφομοιώσει σειρά ολόκληρη φαινομένων που ανήκουν στη βιόσφαιρα, αισθανόμενος ιδιαίτερα ισχυρός στο χώρο των δικών του εμπορευματικών θεωρήσεων. Τείνει πεισματικά να αναγάγει και να εντάξει τη λογική της φύσης στη δική του λογική, λες και η φύση ασχολείται με τις προσαρμογές των τιμών, του κόστους και του οικονομικού *optimum*¹⁷.

Παρά τις φιλότιμες και πραγματικά αξιόλογες και καινοτόμες προσπάθειες σημαντικού αριθμού επιστημόνων της οικονομικής και άλλων κλάδων της επιστήμης, φιλοσόφων, ακτιβιστών και γενικότερα σκεπτόμενων ανθρώπων που επεχείρησαν και επιχειρούν να θέσουν το πρόβλημα των φυσικών πόρων και του περιβάλλοντος στην πραγματική του διάσταση, τα αποτελέσματα δεν είναι ενθουσιώδη. Η ισχύς του «οικονομικού μύθου» και της βραχυχρόνιας αποτελεσματικότητας που τον διέπει εμπόδισε και εμποδίζει τον απεγκλωβισμό της διεθνούς πρακτικής από την επικίνδυνη σήμερα πλέον πορεία που κάποτε επέλεξε για την ικανοποίηση των αναγκών της ζωής. Τα πενιχρά αποτελέσματα διεθνών συναντήσεων όπως αυτές του Ρίο (1992) ή του Κιότο (1997)¹⁸ αποδεικνύουν την ύπαρξη και τη σημαντικότητα του προβλήματος. Για τον Jacques Robin, η υποβάθμιση των φυσικών πόρων και του περιβάλλοντος επιδεινώνεται

συνεχώς λόγω των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών αντιθέσεων, που φθάνουν σε επίπεδο παροξυσμού ένεκα της σύγκρουσης συμφερόντων που προκύπτουν, πρώτο, από την προσπάθεια παγκοσμιοποίησης¹, δεύτερο, από το ποσοτικό καθαρά υπόδειγμα οικονομικής μεγέθυνσης¹ και, τρίτο, από την ανευθυνότητα που επιδεικνύει ο δυτικός τεχνο-πολιτισμός. Για το συγγραφέα αυτόν, η προσπάθεια παγκοσμιοποίησης μεγεθύνει ακόμη περισσότερο τις ανισότητες μεταξύ Βορρά και Νότου, ο ποσοτικός καθαρά χαρακτήρας της υιοθετούμενης μεγέθυνσης αποτελεί εμπόδιο στην εφαρμογή των συνταγών της πολυσυζητημένης «αειφόρου ανάπτυξης» και η ανευθυνότητα του δυτικού τεχνοπολιτισμού εμποδίζει την ανάπτυξη μιας ηθικής αλληλεγγύης¹⁹. Σ' έναν κόσμο όπου το 20% του πληθυσμού του καταναλώνει το 80% του παγκόσμιου πλούτου, είναι δύσκολο να μιλάμε για παγκοσμιοποίηση των φυσικών πόρων αποδίδοντας στην έννοια παγκοσμιοποίηση το πραγματικό της περιεχόμενο.

Η έννοια της παγκοσμιοποίησης έχει τη ρίζα της στην έννοια της παγκοσμιότητας, η οποία διατηρεί ένα νόημα ολοκλήρωσης και αρμονίας, ένα περιεχόμενο αλληλεγγύης, απελευθέρωσης και ηθικής. Το νόημα και το περιεχόμενο της παγκοσμιότητας είναι διάχυτο στη σφαίρα της ζωής (βιόσφαιρα)¹ αναπόσπαστο στοιχείο αυτής είναι ο άνθρωπος, το πνεύμα του οποίου διακρίνεται από παγκοσμιότητα (νοόσφαιρα), δίχως αυτό να σημαίνει ότι οι πράξεις του και η συμπεριφορά του συμβαδίζουν προς την κατεύθυνση της εξέλιξης του συνόλου των πνευματικών του κατακτήσεων.

Οι προσπάθειες για παγκοσμιοποίηση μορφών δραστηριότητας και οργάνωσης (π.χ. οικονομική δραστηριότητα και οικονομικά συστήματα), εκ των πραγμάτων στερημένες μέχρι σήμερα, όπως η ιστορία αποδεικνύει, του περιεχομένου της ολοκλήρωσης και της αντίληψης του κοινού συμφέροντος, στερούνται του πνεύματος της παγκοσμιότητας που πρέπει να τις διέπει.

Η προσπάθεια επιβολής ενός, ως λέγεται, παγκόσμιου οικονομικού συστήματος αγοράς, που σαν αποτέλεσμα έχει την περαιτέρω όξυνση της ανισότητας μεταξύ Βορρά και Νότου, δεν θα πρέπει να συγχέεται με κάποια δήθεν επιδίωξη δημιουργίας πνεύματος παγκοσμιότητας ούτε να εκλαμβάνεται ως τέτοια²¹.

Ας μη μας διαφεύγει, παραδείγματος χάριν, ότι αυτοί οι οποίοι καταναλώνουν και ρυπαίνουν ελάχιστα δεν βαρύνουν ιδιαίτερα τον ενεργειακό ισολογισμό ή τον ισολογισμό κατανάλωσης πρώτων υλών του πλανήτη. Σε όρους κατανάλωσης εμπορικής ενέργειας (energie commerciale), ένας Βορειοαμερικανός στοιχίζει όσο 35 Ινδοί, 140 κάτοικοι του Μπαγκλαντές, 280 κάτοικοι του Τσαντ, της Ρουάντα ή της Αϊτής²². Η κατάσταση πρέπει να θεωρηθεί επείγουσα. Κάθε λεπτό που χάνεται καταδικάζει σε θάνατο ολόκληρες μάζες ανθρώπινων υπάρξεων και σύρει, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Club της Ρώμης, το περιβάλλον προς μια αναντίστρεπτη υποβάθμιση²³. Σε τέτοιες συνθήκες, η συνειδητοποίηση της παγκοσμιότητας του περιεχομένου των ενεργειών όσων επιχειρούν την παγκοσμιοποίηση των στόχων τους, καθίσταται επιτακτική.

Επί του προκειμένου, οι ευθύνες των επιστημόνων και μεταξύ αυτών κυρίως των οικονομολόγων, καθίστανται σοβαρές. Σε οποιαδήποτε σχολή σκέψης και αν ανήκουν, όντας θιασώτες αυτής, δεν αποστρέφουν εύκολα τη σκέψη τους από τις άκρως πολύπλοκες πλευρές της πραγματικότητας που είναι δυνατόν να εξελιχθούν σε επικίνδυνες, καθώς ήδη χαρακτηρίζονται ανησυχητικές. Είναι δε περισσότερο επικίνδυνες και ανησυχητικές για τους αδύνατους και τους μειονεκτούντες απ' ό,τι για τους δυνατούς και τους πλεονεκτούντες. Και ενδιαφέρουσα καθίσταται επ' αυτού η άποψη του καθηγητή John K. Galbraith, ο οποίος υποστηρίζει ότι «...λίγες είναι οι όψεις της σύγχρονης οικονομικής σκέψης που προκαλούν τόσο θαυμασμό για την αποτελεσματικότητά της, όσο ο τρόπος που εκλογικεύει και συγκαλύπτει τη

μειονεκτική θέση των αδυνάτων...»²⁴. Το πολύπλοκο και πολυδιάστατο των προβλημάτων, η μη αντιστρεψιμότητα σημαντικού αριθμού φαινομένων, η ευθύνη απέναντι στις επερχόμενες γενιές και η αβεβαιότητα σ' ό,τι αφορά τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και τις περιβαλλοντικές εξελίξεις, δεν φάνηκαν μέχρι σήμερα ικανές να διαφοροποιήσουν ουσιαστικά την οικονομική συμπεριφορά που στηρίζεται στην ωφελιμιστική αντιμετώπιση των πραγμάτων²⁵.

Σ' οποιαδήποτε περίπτωση, οι φυσικοί πόροι, τρίτος βασικός συντελεστής παραγωγής, όπως και ο συντελεστής παραγωγής εργασία, δεν καλύπτουν το νόημα και το περιεχόμενο της παγκοσμιοποίησης. Στα πλαίσια μιας τέτοιας επιχειρηματολογίας, η κατάσταση που προβάλλεται ως παγκοσμιοποίηση της οικονομίας δεν ανταποκρίνεται στην αλήθεια. Ορθό και έντιμο είναι να αποδώσουμε στις καταστάσεις αλλά και στις λέξεις την πραγματική τους διάσταση όταν μιλούμε για παγκοσμιοποίηση της αγοράς ή για παγκοσμιοποίηση του χρηματιστηριακού κεφαλαίου, αποφεύγοντας τη συσκότιση της πραγματικότητας με τη χρήση του όρου παγκοσμιοποίηση της οικονομίας. Τούτο είναι απαραίτητο, στο μέτρο που τελικώς επιθυμούμε να αναγνώσουμε δίχως λάθη τον κόσμο του πολύπλοκου και του αβέβαιου που ήδη μας περιβάλλει. Και ας θυμηθούμε τη ρήση του φιλοσόφου Αντισθένη: «Ἄρχη Σοφίας ἡ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις».

Σημειώσεις

1. Βλ. Γ. Χατζηκωνσταντίνου, *Δέσμοι ενός Σαινσιμονικού μύθου*, - Στον τόμο *Αναζητώντας και διαπιστώνοντας*, Εκδ. Παπάζογλου, Κομοτηνή, 2002.
2. Βλ. R. Passet, *L'economie: des choses mortes au vivant*, Encyclopaedia Universalis, 1984, σσ. 832-841.
3. Βλ. Γ. Χατζηκωνσταντίνου, *Ο παράλογος ρεαλισμός και η λογική ουτοπία*, - Στον τόμο *Αναζητώντας και διαπιστώνοντας*, Εκδ. Παπάζογλου, Κομοτηνή, 2002.
4. Βλ. G. Hadjiconstantinou, *A la recherche d'une approche interdisciplinaire*, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Οικονομικών Επιστημών Α.Π.Θ., Θεσ/νίκη, 1994, σ. 243.
5. Βλ. Γ. Χατζηκωνσταντίνου, *Οικονομική κρίση ή οικονομική εντροπία*; Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1984. Ακόμη, Γ. Χατζηκωνσταντίνου, *Από την ερμηνεία της κρίσης στη συνειδητοποίηση της μεταλλαγής, στο Πέρα από τη Μηχανιστική αντίληψη στην οικονομική θεωρία*, Εκδ. Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1989.
6. Βλ. J. P. Fitoussi, *Mondialisation et inegalites*, Futuribles, Octobre 1997, σ. 15.
7. Βλ. J. P. Salomon, *Europe-Etats-Unis: progres technique et myopie des Economistes*, Futuribles, Juillet/Aout 1996, σ. 34. Βλ. και F. Perroux, *Les conceptualisations implicitement normatives et les limites de la modelisation en economie*, Economie et Societe, Cahiers de l' I.S.E.A. IV, Vol 12, 1970, σ. 2.264.
Κατά το συγγραφέα, «...το να δίνουμε στην αγορά, όπως αυτή παρουσιάζεται, τη μορφή ενός λογικού μηχανισμού, είναι σαν να δικαιώνουμε έμμεσα και συνολικά όλους εκείνους που χρησιμοποιούν τις λειτουργίες της σε συνθήκες κραυγαλέας ανισότητας ασκώντας προς αποκλειστικό όφελός τους τις οικονομικές και κοινωνικές εξουσίες».
8. J. P. Salomon, *Europe-Etats-Unis: progres technique et myopie des Economistes*, ό.π., σ. 5. Βλ. και R. Passet, *Οικονομία και περιβάλλον*, Εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1985.
Κατά το συγγραφέα, «οι συγγραφείς κατασκεύασαν απαγωγικά έναν συμβατικό οικονομικό κόσμο που συνιστά μάλλον το ισοδύναμο μιας καθαρά μηχανιστικής διαδικασίας σ' ένα περιβάλλον χωρίς τριβές, αλλά σε καμία περί-

πτωση την εικόνα μιας πραγματικότητας που κυριαρχείται από συνασπισμούς μα και από συγκρούσεις μεταξύ ανίσων».

- 9.J. P. Fitoussi, *Mondialisation et inegalites*, ό.π., σ. 5.
- 10.J. P. Fitoussi, *Mondialisation et inegalites*, ό.π., σ. 11.
- 11.Γ. Μηλιός, *Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό*, Εκδ. Κριτική, Επιστημονική βιβλιοθήκη, Αθήνα 1997, σ. 9.
- 12.Βλ. N. Μαρματάκης, *Θεωρητική Οικονομική*, Εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1977, σσ. 60-61.
- 13.Βλ. J. P. Fitoussi, *Mondialisation et inegalites*, ό.π., σσ. 6, 14, 15.
- 14.Επ' αυτού βλ. X. Ναξάκης, *Βορράς-Νότος: το τεχνολογικό χάσμα διευρύνεται*, ό.π., σ. 130: «...Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανικής έρευνας. Στην Αμερική, οι πρώτες είκοσι μεγάλες επιχειρήσεις ελέγχουν το 70% του συνόλου των δαπανών για Έρευνα και Ανάπτυξη... Οι 500 μεγαλύτερες σήμερα πολυεθνικές ελέγχουν το 70% του παγκοσμίου Εμπορίου και το 80% των παγκοσμίων επενδύσεων,... Οι αμερικανικές πολυεθνικές ελέγχουν σήμερα το 65% της παγκόσμιας αγοράς σε προγράμματα (Software), τα 2/3 των καταχωρημένων πληροφοριών σε Τράπεζες δεδομένων και τα 2/3 της παγκόσμιας ροής πληροφοριών με την μορφή ειδήσεων και πολιτιστικών προϊόντων...», και στη σ. 134 «...Σε τρεις μόλις υπερεθνικές πόλεις (Νέα Υόρκη, Λονδίνο, Τόκιο) συγκεντρώνονται οι έδρες του 80% των μεγαλύτερων βιομηχανικών εταιριών και γίνονται τα 2/3 των οικονομικών συναλλαγών του πλανήτη ...».
- Βλ. και A. Guilder Frank, *Ανάπτυξη, Δημοκρατία και αγορά*, Κοινωνία και Φύση, Σεπτ./Δεκ., INDEX 1993, 1994, σσ. 11-34.
- Βλ. ακόμη T. Φωτόπουλος, *Ανάπτυξη ή Δημοκρατία;*, σσ. 67-98.
- 15.Βλ. J. P. Fitoussi, *Mondialisation et inegalites*, ό.π., σ. 7.
- 16.Βλ. J. P. Fitoussi, *Mondialisation et inegalites*, ό.π., σ. 8.
- 17.Βλ. R. Passet, *Οικονομία κατ περιβάλλον*, ό.π., σ. 51. Ακόμη, S. Faucheux- J. F. Noel, *Economie des ressources naturelles et de l'environnement*, Armand Colin, Paris, 1995, σσ. 39-61, 64-83, 179-181.
- 18.Βλ. B. Cassen, *Rio ou le GATT: il faut choisir*, Le Monde

Diplomatique 107, Savoirs 1994: «Τελικώς, όπως σημειώνει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ένας αριθμός υπό ανάπτυξη χωρών υποχρεωμένων να εξάγουν φυσικούς πόρους, είναι εγκλωβισμένος σ' έναν κύκλο φτώχειας, εκμετάλλευσης των πόρων και υποβάθμισης του περιβάλλοντος.... Όλες οι πρωτοβουλίες που πάρθηκαν υπό την πίεση της κοινής γνώμης αποβλέπουν, στην καλύτερη περίπτωση, όσο να διοχετεύσουν μερικές δόσεις περιβαλλοντικής ανησυχίας στο μόνο «σοβαρό» πράγμα που αξίζει, δηλαδή το διεθνές εμπόριο. Ακόμη και αν αναφερθούμε στη διακήρυξη του Pio («Τα ανθρώπινα όντα βρίσκονται στο κέντρο των ανησυχιών που σχετίζονται με την δυνατότητα ή όχι της εφαρμογής της αειφόρου ανάπτυξης. Έχουν δικαίωμα σε μια ζωή υγιή και παραγωγική, σε αρμονία με τη φύση») θα πρέπει επίσης να εξετάσουμε την αντιστοιχία των κανόνων του ελεύθερου εμπορίου με το κείμενο της διακήρυξης αυτής». Βλ. και O. Godard, *Les enjeux des négociations sur le climat-De Rio à Kyoto*, Futuribles, Octobre 1997, σσ. 33-66.

19. Βλ. J. Robin (Διευθυντής του περιοδικού Transversales Science Culture), *Occidentalisation et mondialisation: le prix à payer*, Le Monde Diplomatique 53, 1994.
20. Βλ. J. K. Galbraith, *Οικονομία και Κοινό συμφέρον*, Εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1974.
21. Στο № 453 του Δεκεμβρίου 1991 της εφημερίδας Le Monde Diplomatique, που ήδη από τότε φιλοξενεί και εκφράζει συγκεκριμένο ρεύμα σκέψης σχετιζόμενο με αναλύσεις που βασίζονται σε παραδοχές της θεωρίας των πολύπλοκων συστημάτων, ο παγκοσμίως γνωστός φιλόσοφος Ignacy Sachs αναφέρει μεταξύ άλλων: «...Σύμφωνα με το Πρόγραμμα των H.E. για την ανάπτυξη (P.N.U.D.), στα 1989 η καθαρή ροή χρηματοοικονομικών πόρων μεταξύ Βορρά και Νότου υπερβαίνει το ποσό των 50 δισ. δολαρίων εις βάρος του Νότου. Σ' αυτό το μέγεθος πρέπει να προσθέσουμε τις ζημίες που υπέστη ο Νότος εξαιτίας της προστατευτικής πολιτικής των χωρών του Βορρά, που ασκείται σε αντίθεση με τις ρητορικές δήθεν φιλελεύθερες διακηρύξεις. Οι ζημίες αυτές ανέρχονται σε 100 δισ. δολάρια περίπου από τα τρόφιμα και σε 50 δισ. δολάρια περίπου από τα υφαντουργικά. Αν συνυπολογίσουμε και τη διαμόρφωση των όρων εμπο-

- ρίου υπέρ του Βορρά, τότε οι χώρες του Νότου έχασαν και χάνουν κάθε χρόνο περίπου 200 με 250 δισ. δολάρια. Και όλα αυτά, όταν το Α.Ε.Π. των βιομηχανοποιημένων χωρών αγγίζει τα 1500 δισ. δολάρια κατά έτος».
- 22.23. Βλ. *Le Monde Diplomatique* No 453, Δεκέμβριος 1991, *Le cri du Club de Rome*.
24. Βλ. το ίδιο κείμενο του I. Sachs στην *Le Monde Diplomatique* No 453, Δεκέμβριος 1991.
25. J. K. Galbraith, *Οικονομία και Κοινό συμφέρον*, ό.π., σ. 295.
Βλ. S. Faucheux - J. F. Noel, *Economie des ressources naturelles et de l'environnement*, ό.π., σσ. 11-12. Βλ. ακόμη, G. Guillemin, *Matieres premières minérales et énergétiques: quels enjeux?*, *Futuribles*, Juillet/Aout 1985, σσ. 3-38.